

СТАНОВЛЕННЯ ВИКОНАВСЬКОЇ ШКОЛИ ГРИ НА ДУХОВИХ ІНСТРУМЕНТАХ У КИЄВІ (XVII–ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТЬ)

У розвідці висвітлено становлення виконавської школи гри на духових інструментах та навчання на духових інструментах у Києві (XVII – перша пол. XX ст.) (Києво-Могилянська академія, музичні класи КВ ІРМТ, музичні школи (в тому числі приватні), музичне училище, консерваторія й ін. закладах).

Ключові слова: виконавська школа, музичне навчання, музичне виховання, духові інструменти, навчальні заклади.

Reflected in the intelligence – establishment of school is playing the wind instruments and the training the wind instruments in Kiev (XVII-1st floor. twentieth century) (Kiev-Mohyla Academy, music classes KV IRMT, music schools (including private), music School, conservatory and others institutions).

Key words: school performance, music education, music education, wind instruments, and educational institutions.

Становлення виконавської школи та розв'язання питань якісної гри на духових інструментах в Україні, пов'язувалося з розвитком фахового навчання. Перші спроби індивідуального музичного навчання спостерігаються з другої половини XVII століття в таких осередках, як січові та міські церковні школи. В них хлопчиків навчали не тільки співам, але й гри на різних музичних інструментах, в тому числі і духових. На підготовку виконавців духової музики була зорієнтована також більшість музичних цехів.

Особлива увага в дослідженні приділяється діяльності приватних музичних шкіл, що сприяли професіоналізації оркестрового та духового виконавства в Україні, підготувавши таким чином ґрунт для роботи у цьому напрямку музичних класів Російського музичного товариства, де навчання гри на духових інструментах стає провідним напрямком виконавської підготовки. У цих школах активно використовуються новітні методики фахового і загальномузичного спрямування. Індивідуальне навчання на духових інструментах базувалося у них на досвіді кращих вітчизняних та європейських викладачів-виконавців. Всі викладачі були активними учасниками музичного життя у містах. Вони постійно виступали в симфонічних, квартетних зібраннях, в різноманітних ансамблях та як солісти.

Період навчання на духових інструментах в Україні початку XVIII століття характерний тим, що започатковувалося професійне навчання. Це свідчить, що до духової музики було серйозне ставлення і вона, як і інші галузі, мала виконувати свої функції на професійному рівні.

Розвиток музичної освіти в Україні розглядається у дослідженнях П. Козицького [10], О. Коренюк [11], Л. Мазепи [14], Й. Миклашевського [15], О. Цвігун [22], К. Шамаєвої [23]. Останнім часом розвиток навчання гри на різних духових музичних інструментах досліджували – К. Мюльберг і Е. Дагілайська в Одесі [17]; А. Карп'як навчання на флейті [9], Б. Мочурад на трубі [16] у Львові; у монографіях П. Круля [12], В. Посвалюка [18], Ю. Рудчука [20] навчання в Укра-

їні та ін. Однак наведені дослідження повністю не висвітлюють проблем у цій галузі музичного мистецтва України.

Метою розвідки є, спроба систематично висвітлити становлення виконавської школи гри на духових інструментах та навчання гри на різних духових музичних інструментах і функціонування класів сукупної гри у навчальних закладах Києва (XVII – перша пол. XX ст.).

Однією з перших музичних шкіл у Києві була школа при Магістратському оркестрі. Іншими осередками навчання на духових інструментах, і взагалі музичної освіти, стали світські навчальні заклади, насамперед Києво-Могилянська академія, музичні класи при Київському відділенні Російського Музичного Товариства (РМТ), згодом реорганізовані в музичне училище (1883), музичні школи (в тому числі приватні).

Давнім славетним вищим навчальним закладом в Україні була Київська Могилянська академія. Музика в ній мала важливе значення у вихованні й навчанні спудеїв та звучала на урочистих святах і зустрічах, у дні випусків, академічних диспутів та рекреацій. Митрополит Серапіон у своєму щоденнику зазначив, що “...грала на хорах музика інструментальна й вокальна”, після закінчення диспуту “також грала музика інструментальна”, або “в обід академічні співаки співали і на інструментах грали”. Таке вільне побутування інструментальної музики в академії було завдяки прихильному ставленню до неї керівництва. Так, в інструкції ректора Рафаїла Заборовського, ще в 1734 році, в одному з пунктів записано, що студентам дозволяється грати “на пристойних для студента інструментах, щоб не залишатися завжди в напруженому стані” [1, 107]. Щоби зняти напружений стан, вихованці академії розважалися грою на музичних інструментах і в побуті. Про це в мемуарній літературі є досить багато свідчень. Зокрема, є відомості, що в 1763 році кілька студентів, святкуючи масляну, до ранку турбували господарів квартири грою на гусях, скрипці та флейті [6, 315–316].

У Києво-Могилянській академії, де серед обов’язкових предметів викладалися спів музика (хорове мистецтво взагалі досягло високого рівня, а інструментальна музика мала всі підстави отримати незалежний рівень розвитку, як і всі інші музичні дисципліни), в молодших класах викладалися спів та гра на музичних інструментах. Митрополит Гавриїл в листі від 17 жовтня 1801 року пропонував академічному правлінню запровадити до навчальної програми вивчення інструментальної музики: “Как инструментальная музыка есть одна из свободных наук, особливо у просвещенных народов употребительная, не безизвестно же, что в духовных некоторых семинариях, кроме вокальной, с похвалою вошла в употребление: каковым примером возбуждаясь, рекомендуем академическому правлению сыскать учителя таковой музыки и, призапасив нужные инструменты для занятий праздного времени с пользой, заохотить желающих Академии учеников к правлению в онной” [10, 53].

Феофан Прокопович у своїй книзі “Духовный регламент” також висловлював думку щодо впровадження інструментальної музики в навчання: “Добре в великие праздники быть при столе оных семинаристов, гласом мусикийских инструментов, и сие не трудно: ибо первого токмо нанять Майстера, и у него научатся охотныя семинаристы, должны будут и других научить на свое место туне: и сия седм воспомянутыя регулы, служат к увеселению учащихся...” [19, 83].

Наприкінці XVIII – початку XIX століть у Київській академії спостерігається тенденція до професіоналізації навчання музики. Починають працювати класи “нотного ірмолойного співу” та інструментальної музики. “Нотний клас” відкрився в 1799 році при Братському монастирі, а наступного року – в Київській академії.

В академії існував симфонічний оркестр, який вважався найкращим у Києві. Він, поряд із хорами брав участь у концертах, приваблюючи до себе увагу публіки. Збереглися відомості, що першим капельмейстером оркестру був дворянин Київського повіту Савелій Цесарський, запрошений керівництвом академії 15 жовтня 1808 року на цю посаду. З ним було укладено відповідну угоду, щоб два рази на тиждень навчати учнів музиці, а також зорганізувати оркестр і працювати над музичним репертуаром. Після Савелія Цесарського навчання на музичних інструментах здійснювалось у спосіб, який пропонується в його рапорті про звільнення: “Надалі замість нього інструментальної музики може навчати той із студентів, хто знає он-ную і має до неї охоту” [6, 315–316]. З цього прикладу бачимо, що в академії було впроваджено навчання на музичних інструментах. Оскільки духові інструменти входили до складу симфонічного оркестру, то можна вважати, що навчання гри на духових інструментах також існувало. Відомо, що філософ, поет і композитор Г.С. Сковорода, який закінчив Києво-Могилянську академію, чудово грав на флейті [6].

З академією пов’язане побутування шкільного театру, вертепу (український ляльковий театр), де вистави супроводжувалися музикою та були насичені народними піснями, кантами, інструментальною музикою і танцями. А духові інструменти були незмінними учасниками в народній музиці.

Вихованці академії потім працювали викладачами музики у братських і монастирських школах. У період XVII–XVIII століть студентами академії були композитори А.Л. Ведель, Й. Загвойський, В. Пікулицький (Пікулинський), Г.А. Рачинський, Ф. Тернопольський, Д.С. Туптало (Дм. Ростовський); М.С. Березовський, який закінчив ще й Болонську академію музики у славетного професора падре Мартіні і після спеціального іспиту 15 травня 1771 року здобув звання “академіка музики Болонської академії” [20,18]; Д.С. Бортнянський, який разом з М. Березовським зробив вагомий внесок у розвиток української та російської музики.

Знищення Києво-Могилянської академії (1817) завдало великої шкоди освіті та взагалі розвитку культури в Україні. Вивчення світської музики не проводилося, нотний клас закрили, оркестр ліквідували, гуртові аматорські співи і гра на музичних інструментах заборонялися. Славетний навчальний заклад було перетворено на духовну семінарію. Все ж основи музичної освіти, закладені Києво-Могилянською академією, зумовили плідні наслідки.

У 1834 році Волинський ліцей з Кременця було перенесено до Києва й реорганізовано в університет св. Володимира, урочисте відкриття якого відбулося 15 липня 1834 року Київський університет очолив навчальний округ, до якого, крім трьох західних, було включено також Полтавську й Чернігівську губернії. Саме цьому навчальному закладу випала історична місія стати духовним центром у боротьбі за відродження української культури, розвиток української мови та мистецтва. Саме вихованці Київського університету стали активними членами Кирило-Мефодіївського товариства, об’єднані й натхнені ідеєю боротьби за визволення селян від кріпосницького гніту та духовне відродження українського народу. Для багатьох студентів шлях прилучення до національних джерел пролягав через безпосередню участь у студентському хорі, в репертуарі якого звучали як твори зарубіжних, так і вітчизняних композиторів.

В університеті св. Володимира було введено викладання малювання, музики, фехтування, танців, верхової їзди. Університет став науковим і методичним центром навчального округу, контролював діяльність всіх підвідомчих йому навчальних закладів, у тому числі й процес викладання музики в них. Повноправна при-

сутність предметів з вивчення мистецтв у системі викладання університету активно прилучала молодь до пізнання музики й одночасно спонукала її до участі в музичному просвітництві.

Викладання музики в університеті проводилось протягом існування інституту казеннокоштных студентів – 1834 – 1858 роки. Увесь цей час викладачем музики був О.Ф. Шмідт де Берг (закінчив Кременецький ліцей), – різнобічно освічений музикант, який грав на скрипці, роялі, органі, був талановитим імпровізатором [22, 54].

Студенти університету були найактивнішими з учасників концертів аматорської організації “Симфонічне товариство”, заснованої в 1848 році. З метою здійснення широкого музичного просвітництва в Україні у 1859 році студентами було створене Товариство співу й музики, що мало на меті культурні і благодійні проекти: популяризацію найкращих зразків класичної та народної музики, організацію благодійних концертів [8, 21].

Про високий рівень виконавської майстерності студентського хору й оркестру свідчать програми концертів, що влаштовувалися. Приміром, на концерті вокальної та інструментальної музики сезону 1857 року силами студентського оркестру (80 осіб) і хору під керуванням випускника університету М. Ясинського були виконані увертюра “Егмонт” Л. Бетховена, фінал ораторії “Створення світу” Й. Гайдна, увертюра Дж. Россіні та інші твори. У відгуку на цей концерт в одній із київських газет відзначалися не лише висока майстерність виконавців, а й підкреслювалася їх культурно-просвітницька місія: “...такі концерти повинні повторюватись частіше і знайомити публіку з класичною музикою, симфонічними творами, оскільки польок, мазурок і вальсів недостатньо для музичної освіти” [24, 91].

У музичній практиці Київського університету з перших десятиліть його існування вивчення української народної творчості тісно пов'язувалось із опануванням досягнень світової музичної культури. Результати зазначеної музичної практики закладу набули суспільного значення. До наших днів є неоціненними фольклорні записи й фахові розробки вихованців і викладачів університету того часу. Обов'язкове заняття студентів “вільними мистецтвами” доповнювалось і вдосконалювалось музичним аматорством. Художні знання, набуті вихованцями університету в процесі навчання, ставали опорою в їхній майбутній службі вчителями гімназій і училищ.

Відтак, у цей період університети стали могутнім фактором духовного зростання й культурного розвитку молоді не тільки в науковій галузі, а й художньо-музичній, сприяли прилученню до мистецтва, зокрема музичного [24, 69–71].

На кінець ХІХ століття в Києві існувала невелика кількість спеціальних і загальноосвітніх закладів, де викладалася музика та гра на духових інструментах. Це такі, як Приватна музично-драматична школа (вул. Підвальна, 15), засновником і директором якої був композитор М.В. Лисенко. Дозвіл на відкриття він отримав у 1899 році, і в цьому самому році було затверджено статут школи. До музичної школи М. Лисенка мали право вступати юнаки й дівчата усіх станів і національностей. У клас фортепіано та скрипки приймалися особи, яким виповнилося 9 років, віолончелі – 11, контрабаса – 14, духових – 16, арфи – 12 років, у клас співу, драми та декламації – дівчата від 16 років, хлопці від 17 років. Навчальний рік починався 1 вересня і закінчувався 15 травня. Вступні іспити проводилися наприкінці серпня [7, 258–259].

Викладачем духових інструментів був (флейтист) Г. Коппіні. Серед вихованців були такі видатні діячі мистецтва, як композитори-педагоги М. Леонтович, П. Козицький, Л. Ревуцький, К. Стеценко; фольклорист, хореограф і композитор

В. Верховинець; співак М. Микиша; артисти О. Ватулі, Б. Романицький; теоретик А. Буцький; хоровий диригент, композитор-педагог О. Кошиць; режисери й актори І. Мар'яненко, Л. Курбас, Й. Стадник. У 1908 році у школі навчалося 230 осіб.

М.В. Лисенко працював у власній школі до останніх років життя (1912). Після його смерті школа залишалась у тому самому будинку аж до її реорганізації у Вищий музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка (1918) [7].

Плідно працювали й інші музичні заклади. Зокрема, Приватна музично-драматична школа Н.Н. Іконникова (вул. Рейтарська, 45). Плата за місяць становила 11 крб.; для незабезпечених – 8 крб. Тут викладалися теорія композиції, фортепіано, інструментовка, диригування, хоровий спів, оперний спів, оркестрові інструменти, в тому числі й духові. Фон-Базенен і Торчинський (Імена невідомі).

Приватне музично-драматичне училище вільної художниці М.К. Лесневич-Носової існувало на вул. Хрещатик, 3, плата за навчання в якому становила 60–150 крб. за рік. Учні за фахом оркестрових інструментів та хорового співу навчалися безкоштовно. Викладачем гри на духових інструментах був Амадео Луїджі Бальбоні (клас труби та інших мідних інструментів). Викладалися й інші фахи: фортепіано, струнні інструменти, сольний спів, теорія та історія музики і драматичне мистецтво [4, 352].

Крім вищеназваних приватних музичних шкіл, існували школи М.В. Барашевської та З.І. Худякової. Які ж саме викладались фахи, відомостей немає [3, 309, 481]. Існували й музичні заклади, що не включали в програму навчання на духових інструментах. Це курси драматичного мистецтва оперного співу П. і М. Скуратових, музична школа Орлової, музичні курси Аганьєвої (де-Венні), Григорович-Барського, М.Н. Діоміді, Ан.А. Макарової, Я.А. Рижінського [5, 61, 685–687].

Очевидно, що ці школи готували всебічно освічених музикантів. Гру на духових інструментах викладали професіонали високого фахового рівня. Назвемо хоча б флейтиста Г. Коппіні – артиста Київського оперного театру, учасника симфонічних концертів РМТ, концертного виконавця. Крім навчання гри на духових інструментах, учні вивчали аранжування, диригування, теорію та історію музики. З переліку предметів, що входили до програми, ми можемо визначити, що в приватних музичних школах готували не тільки виконавців, а й диригентів для духових і струнних оркестрів Київщини.

Бурхливий розвиток освіти у Києві зумовив відкриття нових навчальних закладів. Так у першій половині ХІХ століття було створено дві чоловічі гімназії. У 1874 р. на базі Києво-Подільського повітового училища було відкрито Третю чоловічу гімназію. Їй було надане приміщення, де до цього функціонував Київський магістрат. Четверту чоловічу гімназію було відкрито 1892 року П'яту (Києво-Печерську) у 1885 році. Поряд з державними гімназіями діяли і приватні, які набули значного поширення наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. Найвідоміші з них – гімназії П. Валькера, А. Дудки-Степовича, Л. Жука, В. Науменка, В. Петра, М. Станіславського.

Взірцем щодо організації музичної освіти і естетичного виховання учнів стала Перша чоловіча гімназія м. Києва, завдяки значній увазі до цієї проблеми з боку її керівництва. Тут були запроваджені різні види музичної діяльності – як інструментальна, так і вокально-хорова та слухацька. Високий рівень музичного виховання освіти в цьому закладі освіти підкреслював і Л. Георгієвський, який здійснював інспекційну перевірку Київського навчального округу: “...за часи подорожі доводиться вперше бачити гімназію, в якій науки і мистецтва стоять на однаковій висоті” [23, 95–96].

Наприкінці XIX століття директором Першої київської чоловічої гімназії (після П. Андріяшева) став В. Петр – відомий вчений-філолог, талановитий скрипаль, відомий шанувальник творчості М. Лисенка. Певний час він викладав в університеті св. Володимира історію і теорію грецької музики і навіть написав з цих дисциплін власний підручник (“О составах, строях и ладах в древнегреческой музыке”). Крім уроків гри на фортепіано, до навчальної програми входили уроки гри майже на всіх струнних, дерев'яних і мідних духових інструментах [23, 293].

Викладання гри на скрипці, гітарі та флейті в Першій чоловічій гімназії відбувалося під керівництвом гарнізонного капельмейстера 14-го класу О. Собачкіна, який займався з учнями по шість годин на тиждень після ранішніх класних занять. Певний період часу оркестром керував диригент і педагог Є. Риб, який викладав клас теорії композиції та інструментовки в музичному училищі. Згодом керівництво музичною частиною гімназії та диригування учнівським оркестром очолив Ф. Воячек – викладач музичного училища по класу контрабаса. Отже, організація викладання музичних дисциплін у Київській чоловічій гімназії, що знаходила продовження в позакласній роботі й спонукала вихованців до творчості, стала взірцем для інших гімназій Києва, де співи також входили до складу обов'язкових предметів і вихованці при цьому мали змогу навчатися гри на духових і струнних інструментах.

За архівними даними, у Другій чоловічій гімназії м. Києва уроки гри на духових і струнних інструментах давав Г. Шульц, який керував також і учнівським оркестром [23, 98–99].

Нове піднесення в розвиткові музичної освіти Києва спостерігалось після революційних подій 1905–1907 років. Так, у Київській третій (Києво-Подільській) чоловічій гімназії було поновлено навчання вихованців гри на музичних інструментах та відроджено оркестр духових і струнних інструментів, який не діяв майже дев'ять років. Зумовлене це було чималою кількістю бажаючих брати участь в учнівському музичному колективі, серед яких значна кількість уже володіла певними навичками гри на окремих музичних інструментах [22, 37].

У Четвертій чоловічій гімназії в січні 1911 року для всіх вихованців було введено обов'язковий світський хоровий спів, а організація цієї справи доручено П. Бергаміну. Капельмейстер 1-го Уральського козацького полку Б. Барцаль з двома помічниками був запрошений викладати гру на духових інструментах і керувати гімназійним оркестром [23, 101; 22, 39–41].

Однією з форм організації музичної освіти виступало створення зведених музичних колективів. Наприклад, існував духовий оркестр чоловічих гімназій, симфонічні оркестри, що склались із вихованців декількох гімназій. Так, наприклад, “Товариство друзів музики в м. Києві” організувало з учнів середніх навчальних закладів міста симфонічний оркестр (з повним комплектом інструментів, як струнних, так і духових) [23, 109]. Така форма позакласної організації музичної діяльності сприяла розвиткові дружніх взаємин між учнями різних закладів освіти, зміцненню взаємозв'язків між гімназіями, розвиненню ансамблевого виконавства, давала можливість знайомити учнів зі світовою класикою і музикою вітчизняних композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

Отже, не дивлячись на те, що музичні предмети в більшості випадків не входили до складу обов'язкових, справа музичної освіти гімназистів була на досить високому рівні. У навчально-виховному процесі гімназій запроваджувалися різноманітні види і форми музичної діяльності: акапельний хоровий і сольний спів; оркестрове, ансамблеве й сольне інструментальне виконавство [23].

Найпоширенішим типом серед педагогічних закладів освіти в дореволюційній Росії, й зокрема в Україні, стали вчительські семінарії. Першою в Україні було відкрито вчительську семінарію в Києві 22 жовтня 1869 року, яка спочатку називалася педагогічною школою. Київська учительська семінарія готувала вчителів для сільських училищ Київської, Волинської та Подільської губерній. Перший її випуск був нечисельним, лише 16 педагогів, які були направлені в сільські школи.

У програмах обсяг освоюваного матеріалу поступово розширювався: в плані 1896 року передбачалося ознайомлення учнів з поняттям нотного стану, письмом і читанням нот, музичними паузами, знаками альтерації, мажорними та мінорними гамами. На початку ХХ століття програма семінарії відрізнялася ретельною продуманістю теоретичного матеріалу, різноманітністю та складністю відомостей з музичної грамоти і сольфеджіо. Крім елементарної музичної грамоти, учні мали змогу ознайомитися з такими поняттями, як тембр голосу, резонатори, енгармонізм, транспозиція, отримували знання про історію та можливості музичних інструментів.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що проблемі навчання гри на музичних інструментах у Київській учительській семінарії приділялася значна увага. Серед пропонованих до освоєння музичних інструментів найпоширенішими були скрипка, флейта та віолончель. Вважалося, що звучання саме цих інструментів є максимально наближеним до звучання людського голосу, а тому їх можна ефективно використовувати в школах у виховному процесі.

До 1883 року зі ста тридцяти п'яти слухачів семінарії лише двадцять займалися грою на скрипці, флейті та віолончелі, і з них десять осіб входили до складу невеликого оркестру. На початку 1883 року адміністрація семінарії у фірми Османська з Богемії придбала 70 недорогих скрипок й передала учням на умовах відтермінованої виплати. З цього часу щорічно здійснювалось придбання в цієї ж фірми близько 40 скрипок та інших інструментів, що надало можливість навчати гри на музичних інструментах усіх бажаючих учнів.

Учителями виступали учні третього класу, які добре оволоділи грою на музичних інструментах. За проведення музичних занять вони отримували від своїх учнів певну платню в розмірі від 1,5 до 2 карб. на місяць. Навчальний курс передбачав щоденні уроки терміном від 15 до 30 хв., що відбувались в пообідній час до вечірніх занять (між 14 і 16 годиною), а також у перервах між вечірніми заняттями (з 18 до 19 години. З часом кількісний склад оркестру поступово зростав і в 1889 році налічував уже 23 особи: 11 скрипок, альт, віолончель, контрабас, 2 флейти, 2 кларнети, 3 труби, 2 барабана, литаври і трикутник. Навчання семінаристів відбувалось за скрипковими школами Альбрехта, Мазаса, першою частиною Беріо. Слід зазначити, що хоча навчання гри на музичних інструментах у Київській учительській семінарії приділялася чимала увага, однак організація навчальної роботи з цього предмету мала низку суттєвих недоліків: заняття були необов'язковими, навчання було платним, придбання музичних інструментів здійснювалось за кошти учнів. Все це зумовило нерегулярність занять або використання групової форми навчання, застосування якої є малоефективним у процесі навчання гри на музичних інструментах. Однією з організаційних форм музичної освіти в семінарії виступали літературно-музичні вечори, які відбувались 3–4 рази на рік (у день храмового семінарського свята 30 листопада та в святкові Царські дні), де учні семінарії мали змогу реалізувати накопичені музичні

знання, вміння та навички. Крім оркестру і хорів у вечорах брали участь окремі співаки й музиканти, – solo, duo, trio тощо.

Рівень організації музичного виховання й освіти в учительській семінарії згодом покращився і був на належному рівні. На посади викладачів музики й співів запрошувалися такі відомі композитори і музиканти, як М. Лисенко й І. Вишенський. У 1887 році семінарія запросила на посаду вчителя співів свого випускника (ім'я невід.), який не лише опанував теорію і практику співів, а й володів кількома музичними інструментами, міг навчати учнів гри на них та керувати роботою учнівського оркестру [22,17–19]. (Продовження у № 2)

Література

1. Аскоченский В.И. Киев с его древнейшим училищем Академиеною. – В 2-х ч. / Аскоченский В.И. – К.: Университетская типография, 1856. – Ч. I. – 370 с.
2. Богданов Н.А. Очерк о деятельности Киевского отделения Императорского РМО (1863–1888). / Богданов Н.А. – К.: Типография К.Н. Милкевского, 1888. – 88 с.
3. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1902 г. – С. 309; 481.
4. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1903 г. – С. 352.
5. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1908 г. – С. 61; 685–687.
6. Вишневский Д. К. Из быта студентов старой киевской академии // Киевская старина. – 1896. – Т. 3. – С. 315–316.
7. Гнидь Б.П. Історія вокального мистецтва / Гнидь Б.П. – К.: НМАУ, 1997. – 320 с.
8. Грищенко Т.А. Становлення і розвиток музично-естетичного виховання у гімназіях України (XIX–поч. XX ст.). Дис. канд. пед. н., 13 00 01. / Грищенко Т.А. – К., 1998. – 191 с.
9. Карпяк А.Я. Флейтове мистецтво у музичній культурі Львова (XIX–XX ст.). Автореф. дис. канд. мист. 17.00.03 / Карпяк А.Я. – К., 2002. – 21 с.
10. Козицький П.О. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування / Козицький П.О. – К.: Муз. Україна, 1971. – 148 с.
11. Коренюк О.Г. Из Истории музыкального образования в Киеве (XIX–XX в.). Дисс. ...канд. пед. наук / Коренюк О.Г. – К., 1972. – 175 с.
12. Круль П.Ф. Генезис духового та ударного інструментального виконавства України / Круль П.Ф. – К, 2002. – 445 с.
13. Кузьмін М.І. Забуті сторінки музичного життя Києва / Кузьмін М.І. – К.: Муз. Україна, 1972. – 226 с.
14. Мазепа Л.З. Развитие музыкального образования во Львове (XV–XX). Автореф. дис., канд. искусств. 17.00.02 / Мазепа Л.З. – М., 1986. – 24 с.
15. Миклашевский Й.М. Очерк о деятельности Киевского Императорского РМО (1863–1913) / Миклашевский И.М. – К.: Литотипография С.В. Кульженко, 1913. – 240 с.
16. Мочурад Б.І. Авторська школа Владислава Швеця. / Б.І. Мочурад // Музика. – К., 2003. – с. 28–29.
17. Мюльберг К.Э., Дагилайская Э.Р. Из истории исполнительства на духовых инструментах в Одессе (XIX – начало XX вв.). / К.Э. Мюльберг, Э.Р. Дагилайская // Теория и практика игры на духовых инструментах. – К.: Муз. Україна, 1989. – С. 122–135.
18. Посвалюк В.Т. Мистецтво гри на трубі в Україні / Посвалюк В.Т. – К, 2006. – 400 с.
19. Прокопович Ф. Духовный регламент / Ф. Прокопович. – СПб, 1721. – 255 с.
20. Рудчук Ю.А. Духова музика в Україні (XVIII–XIX ст.). / Ю.А. Рудчук. – К. – 2006. – 228 с.
21. Українське музикознавство. Вип. № 17. Т. Булат, О. Шреєр-Ткаченко. З музичного літопису Києва. – К.: Муз. Україна, 1982. – С. 18.
22. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 196, спр. 81, арк. 54.
23. Цвігун О.А. Розвиток музичної освіти в навчальних закладах Києва (друга пол. XIX–поч. XX ст.). канд. дис. 13. 00. 04 / Цвігун О.А. – К, 1999. – 226 с.
24. Шамаєва К.І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. / К.І. Шамаєва. – К, 1996. – 112 с.